

Сыр өңіріндегі XVIII-XIX ғасырлардағы бекіністер

XVIII ғасырда Орта Азия территориясының картасында жаңадан хандықтар пайда бола бастады. Олар Бұқар, Хиуа, Қоқан хандықтары еді. Бұл хандықтардың алдағы мақсаттары өз жерлерін кеңейту болды. Осы мақсатта жаңадан құрылған Орта Азия хандықтары қазақ жеріне шабуыл жасап, көптеген әскери жорықтар ұйымдастыру арқылы басып алған жерлерін өзіне қосып отырды. Соның ішінде Сырдарияның төменгі ағысы XVIII ғасырда Хиуа хандығының ықпалында қалып, осы жерлерде тұратын қазақтардан алым салық алынды. 1808 жылы Ташкент өз тәуелсіздігінен айырылып, қоқандықтар саяси аренаға шыға бастады. 1814 жылы Түркістанды Қоқан әскерлері басып алғаннан кейін, бұл жерлерде Қоқан хандығының билігі күшейе бастады(1, 155-б.).

Қоқан хандығы Сырдария бойының орта ағысындағы жерлерге өз билігін жүргізді. Олар Ташкент, Ходжент, Қаратегін, Дарбаза, өзіне бағындырды. Енді бұл өңірлерде кіші жүз хандарның қол астында болған, қарақалпақтар мекендеді (2, 86-б.). XVIII ғасырдың ортасында кіші жүз Ресейдің қол астына кіргеннен кейін бұл өңірлерде Патша үкіметінің арнайы әскери экспедициялары құрылып подполковник Шульц басқарған 130 казакпен Арал маңын топографиялық картаға түсіру жұмыстары жүргізілді. Сырдың төменгі ағысын картаға түсіру ісі 1852 жылы басталды. Осы екі ортада қалған қазақтар кейбіреулері қоқандықтарға, ал кейбіреулері хиуалықтарға өтіп кетті. Хиуа хандығы 1820 жылы Жаңадария, Қуандария, Қызылқұмнан өтіп, Қосқорғаннан (қазіргі Жосалы) Арал теңізіне дейінгі аралықтағы Сыр бойын мекендеген кішкене – Шектілердің, Жиеней, Жолшара, Асан, Үсен, Құрманай, Құттық руларына және Төртқара, Қарасақал, Жаңқабыл, Керейт, Жанқылыш, Шөмекей руларына дүркін-дүркін шабуыл жасап барымталап, әйелдерін, бала-шағаларын тұтқынға алып кетіп отырды. Сыр бойы қазақтары қоқандарға, хиуалықтарға бірнеше рет көтерілістер жасады. Олардың ішінде Жанқожа Нұрмахамедұлы, Арынғазы Әбілғазиев батырлар бастаған көтерілістер еді (3, 385-б.).

XVIII-XIX ғасырларда феодалдық соғыстар, жоңғарлар шапқыншылығы тағы да өлке экономикасын төмендетіп жіберді. Суармалы егіншілік жүйесі бұзылып егіс көлемі азайды, көптеген мекендер бос қалды. Сырдария бойында Қоқан, Хиуа феодалдарының үздіксіз жасаған шабуылына қарамастан бұл өңірде егін шаруашылығы кең өріс алды. Сырдың төменгі ағысы егіншілер үшін өте маңызды болды (1, 49-б.). XIX ғасырдың ортасында Сырдарияда егіншілік кәсібі кедей шаруалар үшін кең түрде жайыла бастады. Қоқандықтар бұл өңірлерге келгенде бөгеттер тұрғызды. Осы өңірлердің қоқан бекіністерін алған Иван Бларамберг күнделігінде Шымқорған бекінісін алып жатқанда бекіністің маңынан көптеген бау-бақша бар екенін сипаттайды. *«Части своих людей я разрешил переправиться Жанадарью, чтобы разорить бахчи кокандцев. Мне принесли много огромных дынь, весом 30 фунтов, очень приятных на вкус и сладких.*

Все мо люди подкрепились этими замечательными плодами, которых здесь было в изобилии», яғни қоқандықтардың бұл өңірлерінде егін шаруашылығының дамығанын көрсетеді.

Хорезм археологиялық, этнографиялық экспедициясы ХХ ғасырдың 60 жылдары (С.П. Толстов) бұл өңірлерге зерттеу жүргізіп бекіністерден плотина ізін анықтаған. Бұл жерде арна ені 200 м, Б.В. Андриянов пікірінше, бұл плотина ортағасырларда бекініспен бірге салынып, ХІХ ғасырларға дейін пайдаланылған (4, 21-22-бб.). Осы өңірдің мал өсірушілері ірі қараның тұқымдарын асылдандыруға көп көңіл бөлді. Сонымен қатар қойдың да күйректі түрлері, малдың қазақы тұқымдары кең тарады. Шаруашылықтың тағы бір түрі балық шаруашылығы да жақсы дамыды. Сырдың төменгі жағалауы мен Арал маңындағы қазақтардың кеңбайтақ даласы тек Хиуа, Қоқан хандықтарын ғана қызықтырып қоймады. Бұл өңірге Патшалы Ресейде қызықты. Орта Азия хандықтарын бағындырғаннан кейін, осы жерлерде форттар мен Арал флотиласының құрылуына әкелді. Арал өңірін зерттеу жұмыстары 1847 жылы Райым бекінісін салудан басталды. Балық кәсіпшілігінің дамуы Сырдария бойындағы халықтың өсуіне себепкер болып, Аманөткелде, Қармақшыда, Қамыстыбас жерлерде қоныстар пайда болды. Сыр өңірін археологиялық-топографиялық зерттеу барысында бау-бақша, егін плантациялары, қолдан қазылған каналдар ортағасырға жатқызуға болады.

1-сурет. Райым бекінісінің ғарыштан түсірілген суреті

Жонғар шапқыншылығы 1723-1724 жылдары Сырдария төменгі ағысындағы халықтардың қалашықтары мен елді-мекендерін басып қиратты. Орта ғасырларда Жаңадария арнасында су тартылып мұндағы көптеген елді-мекендер, қалашықтар ХVІІІ ғасырдың ІІ жартысында Жаңадария арнасында

су қайтадан толып мұнда тіршілік қайта жанданды. Бұл жерлерге қарақалпақ тарығысып, ортағасырларда пайдаланылған каналдар жүйесін, қалашықтарды қайтадан қалпына келтірді. 1956 жылы Хорезм археологиялық, этнографиялық экспедициясы өз жұмысын Жаңадария арнасында орналасқан ортағасырлық Барақтам қалашығы, Аралбай қалашығы, Сырлытам маңы, Шірік-Рабат қалашықтары маңайынан қарақалпақтардың қоныстары ашылды. Бәбіш мола маңайымен Қуандария арнасының орта жағында, Майлыөзек арнасының жағалауларында экспедиция қарақалпақтар мекенеткен бекіністерді түгелдей қамтып шықты (4, 21-22-бб.).

Майлыөзек арнасының жағасында жартылай көшпелі халық мекен еткен және қорғандары бар кең көлемді кешен орналасқан. Бұл шатқалдың атауы – Хатынқала. Бұл кешен 1960-1961 жылдары әуеден барлау кезінде мәлім болып, зерттелген. Бұл кешенде үш бекініс орналасқан. Олар: ең ірісі Хатынқала I, Хатынқала II, Хатынқала III. С.П. Толстовтың пікірі бойынша бұл бекіністер ертеортағасырлық бекініске жатады.

Осы аймақтарды қай зерттеу мақсатында 2013 жылы Шірік-Рабат археологиялық экспедициясының (Ж. Құрманқұлов) барлау отряды (Ә.Ә. Тәжекеев) жұмыстарын жүргізді. Зерттеу барысында бекіністердің географиялық координаталары алынып, фото-фиксация жұмыстары жасалынды. Жергілікті халықтың айтуы бойынша осы бекіністердің атауы Қожанияз қала (Хатынқала I), Қатын қала (Хатын қала II), Бұзықтам (Хатынқала III) екені анықталды.

Бұл елді мекенде судың тартылып, қайта толуына байланысты халық келіп-кетіп отырған. XVIII ғасырда бұл елді-мекенді қарақалпақтар қоныстанған. Ал XIX ғасырдың 30 жылдарында Сырдарияның төменгі ағысында келген хиуалықтар барымталап алған. Осы елдімекен сол уақытта тарихи және топографиялық мәліметтерге байланысты Қожанияз қала деп аталған. XIX ғасырдың I жартысында Сырдария өңірін Патша үкіметі экспедициялар жіберіп, өңір зерттеліп, топографиялық картаға түсіріле бастады. Солардың бірі географ, әскери топографшы, саяхатшы – Иван Бларамберг. Ол өзінің «Освоение Северного и Восточного Приаралья в XIX веке» атты еңбегінде Сырдария бойындағы қоқан бекіністерін жаулап алғанын баяндайды. Ол еңбекте бекініс аттары Шымқорған, Қышқорған, Қамысқорғанды басып алып қоқандықтардан босатқаны айтылады. Ақмешіт бекінісіне (қазіргі Қызылорда) шабуыл жасап ала алмай кеткені жайлы жазылады. Осы бекіністерге тоқталып өтсек:

Ақмешіт бекінісі. 1852 жылы мамыр айларында Бларамбергтің естелігі бойынша Сырдария өзенінің оң жағалауында орналасқан – Ақмешіт үлкен форт ретінде болып келген. Бұл бекініс үлкен қамалдары бар, жан-жағы орлармен қазылып суға толтырылған. Алыстан барлап қарағанда ішінде көптеген үйлер, сауда жасайтын орындар, жылқы ұстайтын қора, бекініс басшысының отыратын сарайы, әскерилер тұратын үйлер орын тепкен. Қамалдың төрт мұнарасы бар екендігі, оның мұнараларында атылатын ауыр артерелерия орналасқандығы және ішкі жағында цитадель бар екені

айтылады. Ақмешіт бекінісін 1853 жылдың көктем айында генерал Перовский 3 мың адамдық әскермен шабуыл жасап алады. Кейін бұл қалашық Перовск аттанады.

2-сурет. Орыс әскерлері Ақмешіт бекінісін алу барысында

Бларамберг күнделігінде Ақмешіті берілмегеннен кейін, Райым бекінісіне қайтар жолда Шымқорған, Қышқорған, Қамысқорған бекіністерін қоқандықтардан босатқаны жазылады. Шымқорған бекінісіне былай деп сипаттама береді: *«Длина каждой из ее сторон составляла 27 саженей, на всех ее четырех углах возвышались башни; кроме того, она была окружена двойным рвом. Ворота были заперты, и гарнизон находился сначала на крепостных стенах высотой 24 фута»*. Басқа да екі бекіністің ұқсастығы айтылады, қазіргі уақытта бұл бекіністердің орналған жері белгісіз. 2013 жылы археологиялық барлау жүргізілген қалашықтар:

Бұзық қала – Аққыр ауылынан шығысқа қарай 12 шақырым жерде орналасқан. Қуаңдария мен Жаңадария арнасының қосылатын иініде орналасқан. Қалашық алғаш 60 жылдары ХАЭЭ-сы (С.П. Толстов) ашып зертеген. Төрт бұрышты болып келген, төрт бұрышында мұнаралар орналасқан, ішінде құрылыс іздері бар. Бекіністің сыртында қолдан қазылған орлардың іздері бар, қақпасы оңтүстік шығысқа қараған. ХАЭЭ-сы бұл жерлерге келгенде, қалашықтардың маңайларынан көптеген арықтар, арналар ауыл орындарын және егіс алқаптарының орыны бар екендігі айтылады (5, 89-90-бб.)

3-сурет. Бұзық қала бекінісі (сыртқы көрінісі)

Қожанияз қала – Аққыр ауылынан батысқа қарай 5 шақырым жерде орналасқан. Ескі арнаның оң жақ жағалауында орын тепкен. Бекіністі алғаш 60 жылдары ХАЭЭ-сы ХАЭЭ-сы (С.П. Толстов) ашып зерттеген. Қалашық төрт бұрышты болып келген, ішінде цитадель ізі бар, қолдан қазылған орлар бекіністі айнала орналасқан.

Қатын қала – Аққыр ауылынан солтүстікке қарай, 8 шақырым жерде, Жаңадария арнасының оң жағында орналасқан. Географиялық қор бекіністі сипаттап жазуға келмейді, орны үлкен ор сияқты болып келген. С.П. Толстов алғаш бұл бекіністерге сипаттама бергенде, бұл қалашықтардың ерте орта ғасырларда жергілікті тайпалармен тұрғызылған деп жазады. XVIII ғасырларда қоныстанған халықтар ескі бекіністерді пайдаланған.

XVIII-XIX ғасырларда бұл өңірлерге Орта Азия хандықтарының соғыс экспанцияларының, бекіністер салу, халықтан салық жинау арқылы, Орта Азия территориясынан біржола бекінгісі келді. Сырдария сағасына Ресей әскерлері келгенге дейін жергілікті қазақ халқы Хиуа және Қоқан әскерлерінің тұрақты шапқыншылықтарынан зардап шегіп отқан. Оған дәлел орыс саяхатшысы генерал Иван Бларамбергтің күнделіген байқауға болады, қазақтардан алым-салық алып отыру арқылы өз билігін жүргізген. Осы өңірдің шаруашылығына тоқтала кетсек, жоғарыда айтып өткендей шапқыншылықтың салдарынан сыр бойында егіншілік жерлер тарылып, мал шаруашылығы құлдырағанын көрсетеді. Бұл өңірлерде балық шаруашылығы орыстар келгеннен кейін ғана, Райым бекінісінің салынуы, тағы да басқа флоттардың құрылуы балық шаруашылығына үлкен жол ашты. Қоқандар тұсындағы бекіністер Ресей империясы жорықтар ұйымдастырып бекіністерді қиратты. Сөйтіп саяси аренадан Орта Азия хандықтары Ресей империясының қол астына қарады. Қазіргі уақытта жоғарыда аталып өткен

Ақмешіт бекінісінің орны сақталмаған, бұл бекініс жайлы тек жазба деректерден ғана білугізге болады.

Өтеубай Қожақұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор

Пайдаланған әдебиеттер

1. Қожақұлы Ө. Қазақ-қоқан қатынастары XVIII-XIX ғғ. – Қызылорда, 2006. – 320 б.
2. Сыр өңірі тарихы. – Алматы, 1998.
3. Арғынбаев Х.А. // Қазақстан тарихы III том. – Алматы, 2002.
4. Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья. М., 1969
5. Толстов С.П. Жданко Т. А. Итина М.А. Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958-1961 гг. – М., 1961.
6. Бларамберг И. Ф. Воспоминания. – М.: Наука, 1978.
7. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М., 1962.